

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.733

Н.І. ГЛЕБОВА

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано етнокультурні та етносоціальні процеси, які відбуваються з окремими етнічними елементами та спільнотами. Ці процеси розпочинаються з етнічної ідентифікації, тобто встановлення свого етнічного походження, що неодмінно приводить до пошуків свого етнічного коріння та накопиченню етнічного знання.

Ключові слова: етнокультурні процеси, етносоціальні процеси.

Потреба розглянути соціокультурне середовище як простір продукування етнокультурних ідентичностей та ідентифікацій зумовлена сьогодні необхідністю мати якомога повніше уявлення щодо процесів, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя. Вияви цих процесів у сучасному світі багатоманітні: міжцивілізаційні й міжкультурні конфлікти; ефекти новітніх медійних мобілізацій етнокультурних спільнот, що долають державні кордони; загрози тероризму, які часто дістають віктимізованих або “виключених” ідентичностей, актуалізація транснаціональних ідентичностей. Ці вияви впливають на формування культурного простору будь-якого поліетнічного, а особливо українського соціуму.

Історична еволюція досліджень етнічних процесів на її різних рівнях і багатьох аспектах простежується у працях як класиків соціології, так і у працях сучасних авторів: М. Гровіц, Е. Сміт, Дж. Беррі, В. Кимлічка, К. Дойч, Г. Тард, П. Сорокін, В. Пилипенко та ін.

Процеси зміни етнічних спільнот у ході їхнього розвитку розглядаються як етнокультурні й етносоціальні. Термін “етнічні процеси” вперше був використаний у 1920 р. М. Марром, але витоки утворення цього терміну можна знайти в російській етнографії ще у ХІХ ст. [7, с. 24]. Розроблення типології етнічних процесів започатковано у працях Ю. Бромлея та В. Козлова [1, с. 15]. Етнічні процеси, як слушно зауважує В. Козлов, – це суттєві зміни у ході історичного процесу окремих етнічних елементів, частин етносів у цілому, а також виникнення нових етнічних спільнот [5, с. 53].

Мета статті – здійснити комплексний аналіз особливостей соціокультурних процесів.

Поставлена мета передбачає вирішення низки таких завдань:

- проаналізувати та систематизувати теоретичні напрацювання з питань етнокультурних процесів;
- дослідити вплив етнічних процесів на всі соціальні процеси, зокрема глобалізації та модернізації.

Контакт різних етнокультурних груп відбувається за двома напрямками: з одного боку, відбуваються процеси роз'єднання (дезінтеграції), а з іншого – об'єднання (інтеграції). Поряд із двома зазначеними процесами відбуваються процеси етнічного розмежування (етнічної диференціації) та етнічного згуртування (етнічної солідаризації). Усі ці процеси засвідчені історичними документами.

Погоджуємося з думкою Е. Сміта, що етнос формується через об'єднання окремих індивідів, це об'єднання може, у свою чергу, відбуватися як злиття окремих елементів, приміром, міст-держав, і як поглинання одних іншими, як-от асиміляція регіонів і племен, але етноси можуть виникати внаслідок поділу, наприклад, сектантського розколу, або процесу, що М. Гровіц називає “розмноженням”: частина етнічної спільноти полишає її, формуючи нову групу, як у Бангладеші [8, с. 33–34].

Зазвичай процеси етнічного розмежування та згуртування розпочинаються з етнічної ідентифікації, тобто встановлення свого етнічного походження, що неодмінно приводить до пошуків свого етнічного коріння. Це сприяє накопиченню етнічного знання, зокрема про відомості й історичну долю свого етносу, його видатних героїв, реальні та міфічні події в його житті тощо. Часто західні вчені називають цей процес “рухом повернення до етнічної історії” [13, с. 29–30].

Слід зазначити, що процеси етнороз'єднання та етнооб'єднання завжди відігравали і нині відіграють надзвичайно важливу роль у долі окремих етносів і людства в цілому. Етнічне роз'єднання або етнічний розподіл (етнічна дезінтеграція) – це процес, під час якого від попередньої етнічної спільноти відокремлюється інша спільнота, або коли перша поділяється на дві й більше частин, кожна з яких стає окремою самостійною етнічною спільнотою. Наприклад, староруський етнос і виділення з нього українців, росіян і білорусів [7, с. 27].

Етнологи й етносоціологи здебільшого виокремлюють три типи етнороз'єднувальних процесів: 1) етнічна парціація; 2) етнічна сепарація; 3) етнічна дисперсизація [9, с. 16]. Не вдаючись до аналізу цих досить складних явищ, зазначимо, що під етнічною парціацією (від англ. *partition* – розчленування) розуміють розподіл раніше єдиного етносу на кілька нових більш-менш рівних частин, жодна з яких не ототожнює себе зі старим етносом.

У західній і вітчизняній етнополітології під етнічною сепарацією (від лат. *separatio* – розподіл) розуміють процес відокремлення від якогось етносу його певної частини, яка з часом перетворюється на новий самостійний етнос. Подібний процес відбувається внаслідок: переселення частини етносу за кордон; її політико-державного та релігійного

відокремлення від основного масиву етносу. Якщо при етнічній парціації вихідний етнос фактично припиняє своє існування, то при етнічній сепарації він зберігається.

Під етнічною дисперсизацією (від лат. *dispersion* – розсіювання) розуміють відокремлення від первинного етносу окремих відносно невеликих груп. Подібний процес відбувається шляхом міграцій, які мали місце за всіх часів і в усіх народів.

У сучасному світі актуальними є сепаратистські процеси, оскільки як катализатор повстання в більшості випадків виступають економічні нарікання, бо нова держава неспроможна виконати своїх обіцянок щодо цього, або надає привілеї певним етнічним спільнотам за рахунок інших. Сама природа постколоніальної держави створює передумови, які можуть спонукати до відокремлення. У своїх працях М. Гровіц надає перевагу деяким особливостям, а саме економічному й культурному розвитку різних етнічних спільнот, а також регіонів, у яких вони розташовані. Рухи етнічного сепаратизму, доводить науковець, найшвидше і найчастіше виникають серед відсталих етнічних груп у відсталих регіонах, як-от у Південному Судані, Курдистані, у каренів і народності шан у Бірмі, в бенгальців у Пакистані [8, с. 142]. Але події в Балтійських країнах ставлять під сумнів думку, нібито “розвинуті” групи в “розвинутих” регіонах не прагнуть відокремлюватися.

В етнології та етносоціології етнічні об'єднувальні процеси поділяються на три типи: етнічна консолідація, етнічна асиміляція, інтеграція, кожен з яких має кілька підтипів. Етнічна консолідація (від лат. *Consolidation* – об'єднання, згуртування, зміщення) спрямована на внутрішньоетнічну і міжетнічну консолідацію.

Найдавнішим процесом етнооб'єднувального характеру є етнічна асиміляція (від лат. *assimilation* – уподібнення). Це процес розчинення самостійного етносу, його частин або окремих представників усередині іншого, зазвичай, більшого етносу або етнонації.

У праці відомого американського дослідника М. Гордона було поділено етнічну асиміляцію на культурну, або акультурацію та структурну асиміляцію [12]. Першу, тобто акультурацію, М. Гордон визначив як процес змін в етнокультурних цінностях, звичаях і традиціях етнічних спільнот. Другу, тобто структурну асиміляцію, – як процес змін у відносинах членів етнічної меншини з довкіллям, зокрема послаблення спілкування із членами своєї групи і посилення – із членами інших етнічних груп [8, с. 167].

Також своє тлумачення теорії акультурації подав Дж. Беррі [10, с. 211–217]. Згідно з його теорією, акультурацію зумовлюють два рівних фактора, котрі впливають на вибір чотирьох основних стратегій. Цими факторами є збереження культури (визначається необхідність підтримки культурної ідентичності) та участь у контактах (меншини включаються в іншонаціональну культуру або залишаються серед “своїх”). Залежно від варіантів відповідей на ці два основні запитання, Дж. Беррі визначив

чотири стратегії акультурації: асиміляція, сегрегація, маргіналізація та інтеграція.

Асиміляція розуміється як відмова від збереження своєї культурної ідентичності та самобутності у процесі контактів з домінантною культурою. Якщо етнічна самобутність зберігається, але при цьому не спостерігаються (або майже не спостерігаються) жодні контакти з домінантною культурою, то така етнічна спільнота віддає перевагу стратегії сегрегації.

Яскравим прикладом міжетнічних відносин слугує праця канадського вченого В. Кимлічка “Лібералізм і права меншин”. За часів рабства негрів не вважали громадянами, навіть коли було скасовано рабство, до 60-х рр. ХХ ст. вони діяли відповідно до закону про сегрегацію: відвідували окремі школи, служили в окремих підрозділах в армії, їздили залізницею в окремих вагонах тощо [4, с. 46]. Але не тільки сегрегація стає рідкісним результатом вибору, ще більшою мірою таке застереження стосується маргіналізації й асиміляції.

Важливим етапом, або навіть окремим типом етнічної асиміляції, є мовна асиміляція, під якою розуміють процес втрати рідної мови і перехід на мову іншої етнічної групи. Політики мають враховувати одну надзвичайно важливу обставину – цей процес відбувається дуже повільними темпами. За твердженням К. Дойча, протягом року може асимілюватися в середньому близько 0,1% етнічної спільноти. Навіть в умовах прискореної модернізації цей процес може охопити не більш ніж 0,5% членів етнічної групи [11, с. 283].

Західні автори цілком слушно поділяють асиміляцію на дві форми: природну та насильницьку. Природна асиміляція відбувається за тривалого безпосереднього (побутового, виробничого тощо) спілкування різних етнонаціональних спільнот. Вона зумовлена всією ходою їхнього соціально-економічного, політичного та культурного розвитку, поширенням міжетнічних шлюбів. Головними критеріями добровільності асиміляції, на нашу думку, є взаємне бажання, готовність і здатність до неї всіх учасників цього процесу: етнічних меншин – відмовитися від своїх власних етнічних властивостей і набути чужих, домінувальної етнонаціональної спільноти – прийняти і “розчинити” в собі інші етнічні спільноти.

Під насильницькою асиміляцією розуміють такий процес, який відбувається внаслідок політики центральних і місцевих органів влади, спрямованої на обмеження сфери використання або й взагалі викорінення мови, культури, традицій, способу життя та інших духовних цінностей етнічних меншин, позбавлення їхньої етнічної пам’яті, послаблення етнічної свідомості і, зрештою, її знищення. Історія довела, що вакуум, який утворюється внаслідок цього, неодмінно заповнюється новою свідомістю. Це може бути усвідомлення належності як до іншої

етнонаціональної, так і до нової “інтернаціональної” спільноти людей типу “радянського народу”, а можливо й до обох одночасно.

Крім зазначених вище двох форм асиміляції, на наш погляд, варто говорити і про третю, яку можна назвати примусово-добровільною. Така форма асиміляції існує там, де немає офіційних законів, котрі забороняють або дискримінують певну етнічну мову та культуру, але представники етнічної меншини поставлені в такі умови (брак дошкільних виховних установ і навчальних закладів, ЗМІ рідною мовою) [3, с. 25], що людині не залишається нічого іншого, крім поступової асиміляції.

До 60-х рр. ХХ ст. три основні країни (Сполучені Штати Америки, Канада та Австралія) приймали іммігрантів та очікували від них асиміляції з існуючим укладом життя і через певний час тотожності з місцевим населенням у питаннях мови, одягу, відпочинку, харчування, розмірів сім’ї, ідентичності. Таку політику примусової асиміляції розглядали як необхідну умову того, щоб іммігранти стали лояльними та продуктивними членами суспільства.

Ще одним процесом об’єднувального характеру є міжетнічна інтеграція (від лат. *integratio* – зближення, об’єднання), під якою розуміють такий процес відносин і взаємодій між різними етнонаціональними спільнотами багатонаціональної чи поліетнічної держави, внаслідок чого ці спільноти зближуються й об’єднуються, формуючи політичну націю, розвиваючи відчуття спільного громадянства і державного патріотизму, але не втрачаючи при цьому своїх етнічних властивостей і своєї етнічної свідомості.

Стратегія інтеграції вимагає від груп етнічних спільнот поступової адаптації до основних цінностей домінантного суспільства, а більшість має адаптувати соціальні інститути (освіту, культуру, управління, судову справу тощо) для кращої відповідності потребам багатонаціонального суспільства. Ця інтеграційна стратегія найбільш придатна для реалізації тільки в такому суспільстві, в якому рівень упереджень є відносно низьким (тобто мінімально поширена символічна дискримінація або расизм, етноцентризм), існують позитивні відносини між різними культурними групами, досить широким є діапазон культурних цінностей суспільства.

У цьому процесі провідна роль належить культурі у найширшому розумінні цього слова. Культурну інтеграцію слід розглядати з трьох позицій: як процес практичної й інформаційної взаємодії між закладами культури, культурологічними центрами, творчими людьми й споживачами культури, якими є більшість із нас; як процес досягнення більшої узгодженості між різноманітними культурними традиціями, включно з національними, між культурною спадщиною суспільства і новими досягненнями культури; як процес утвердження єдиної системи цінностей із життєздатним, дружнім обміном культурними, релігійними традиціями на внутрішньо- та міждержавному рівнях. У праці “«Нетрадиційні» іммігранти у Києві” зустрілася цікава думка про те, що культурна інтеграція характеризується тенденцією збереження власної культурної

належності поряд із тенденцією оволодіння культурою титульного етносу і по суті є полікультурністю [6, с. 264].

Цими аспектами культурна інтеграція відрізняється від інтеграції соціальної – “вирівнювання” норм і цінностей культури, досягнення їхнього одноманіття. Культурна інтеграція спрямована на максимально вільний розвиток кожної культури у взаємодії з іншими.

При взаємодії різних культур існує ще один процес – культурна дифузія – процес (і водночас результат цього процесу) розповсюдження (взаємного проникнення) явищ культури. Джерелом первинної концептуалізації культурної дифузії для сучасних досліджень є класичні теорії дифузійнізму, що з’являються у 80-х рр. XIX ст.

У соціології ідеї дифузії висловлювали такі видатні вчені, як Г. Тард і П. Сорокін. Мультидисциплінарні праці Г. Тарда та П. Сорокіна забезпечують нам корисні еталони для будь-яких подальших спроб теоретизації дифузії. У теоретизуванні сумісності, у дослідженнях загальних паттернів дифузії, у теоретизуванні активної демократії як практичного застосування процесу дифузії у взаємодії громадської думки та медіа ці вчені створили базові схеми, що є релевантними й сьогодні. Вони започаткували соціологічну концептуалізацію динамічного процесу, маючи на увазі не лише культурні зміни, а й щоденне функціонування соціальних систем.

Існує типологія культурної дифузії. Перший смисловий поділ – на переміщувану дифузію (*relocational diffusion*) та дифузію розповсюджувану (*expansion diffusion*). Перша пов’язана з переміщенням змісту інновації з центру її виникнення в інше місце. Основний механізм такої дифузії – міграція.

Другий вид дифузії передбачає поширення змісту інновації, при якому вона залишається також і в місці виникнення. Ця дифузія буває трьох видів – контагіозна, тобто заразна (*contagious diffusion*), ієрархічна (*hierarchical diffusion*) та дифузія стимулу (*stimulus diffusion*). Контагіозна дифузія – це така форма її поширення, за якої під її вплив потрапляють усі сусідні об’єкти – індивіди або суспільства. Прикладом слугує поширення ісламу. Ієрархічна дифузія передається завдяки тим, хто вже уподібнився іншим подібним групам. Дифузія стимулу – тільки невелика частина населення може сприйняти цю ідею чи інновацію або через брак ресурсів, або через брак розуміння нового.

Ще одна, більш традиційна, типологія культурної дифузії – горизонтальна та вертикальна. Горизонтальна дифузія – дифузія між етносами, однорідними за статусом групами чи індивідами. Таку дифузію інколи називають міжгруповою або просторовою. Протилежною їй є вертикальна дифузія – між групами з нерівним статусом. Тому її інколи називають стратифікаційною. Розуміючи всю умовність такого поділу в сучасному світі, ми вважаємо його доцільним для теоретичної прозорості. Ще один суто теоретичний поділ – дифузія між суспільствами та дифузія між групами всередині суспільства. Можливо, це не принциповий поділ,

але варто просто пам'ятати, що, використовуючи термін “культурна дифузія”, ми маємо на увазі не тільки дифузію між країнами, а і між групами.

Крім того, що ми згадали практично всі етнічні процеси, хотілося б ще наголосити на тому, що етнічні процеси приводять до певних змін “обличчя” спільноти на основі особливостей власне етнічної еволюції. Українські вчені В. Горовий та В. Пилипенко поділяють етнічні процеси на етноеволюційні (зміни етносів, за яких вони зберігаються як такі) та етнотрансформаційні (ті, що супроводжуються зміною етнічної належності людей) [2, с. 19–20].

До етноеволюційних процесів належать зміни кожного з основних елементів етносу, насамперед, мови й культури. До етномовних процесів належать зміни, що відбуваються у сфері мови, наприклад, зміни її словникового складу, соціальних функцій, виникнення явища білінгвізму (двомовності) – це те, що відбувається в нашому регіоні – Північному Приазов'ї, а також повний перехід до іншої мови (явище мовної асиміляції). Етнокультурні процеси можна поділити на внутрішні, міжетнічні та надетнічні (інтернаціональні).

Внутрішньоетнічні процеси – це процеси ослаблення або посилення культурно-побутової однорідності етносу (наприклад, у ході його територіального розпорошення або, навпаки, консолідації, про ще вже йшлося вище).

До міжетнічних етнокультурних процесів належать зміни етносу, пов'язані із запозиченням тих або інших елементів матеріальної й духовної культури контактних з ним етносів.

До надетнічних процесів належать культурно-побутові зміни, зумовлені витісненням традиційних елементів матеріальної культури уніфікованими промисловими виробами, духовної фольклорної культури – розповсюдженням професійного мистецтва.

До другого виду етнічних процесів належать такі зміни етнічних елементів, котрі приводять до зміни етнічної належності. Їхнім завершальним етапом є зміна етнічної ідентичності й назви, тобто тих головних ознак, що відображають реально існуючі зв'язки між членами етносу.

Висновки. Усі етнічні процеси рідко відбуваються в чистому вигляді; тісно пов'язані між собою; зазнають впливів, а також впливають на всі соціальні процеси, зокрема глобалізації та модернізації; передують, супроводжують або йдуть слідом за процесами етнічного ренесансу та політизації етнічностей; діють протягом взаємозумовлених і взаємозалежних тенденцій (етнічного розмежування та згуртування й етнічного роз'єднання й об'єднання).

Знання сутності й характеру етнічних процесів, причин і наслідків їхнього посилення й послаблення може допомогти у розв'язанні проблем, спрямованих на досягнення етнополітичної стабільності як в Україні, так і у світі в цілому.

Список використаної літератури

1. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – [2-е изд.]. – М. : ЛКИ, 2008. – 440 с.
2. Горовий В.В. Етнічні спільноти столиці у дзеркалі соціології / В.В. Горовий, В.Є. Пилипенко. – К. : Фоліант, 2007. – 200 с.
3. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнотериторіального досвіду / [Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов та ін. ; за загал. ред. Ю.І. Римаренка]. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.
4. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка ; пер. з англ. Р. Ткачук. – Х. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 176 с.
5. Козлов В.И. Этнические процессы / В.И. Козлов // Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. (Свод этнографических понятий и терминов). – М., 1988.
6. “Нетрадиційні” іммігранти у Києві / [О. Брайчевська, Г. Волосюк, О. Малиновська та ін. ; Б. Рубл, О. Малиновська (керівники проекту)]. – К. : Стило, 2003. – 448 с.
7. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т.М. Рудницька. – [2-ге вид.]. – К. : Інститут соціології НАН України, 1998. – 176 с.
8. Сміт Е. Національна ідентичність : [пер. з англ.] / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
9. Этнические процессы в современном мире. – М., 1978.
10. Berry J.W. Acculturative Stress / J.W. Berry // Psychology and Culture / [ed. by W.J. Lonner & R.S. Malpass]. – Allyn & Bacon., 1994.
11. Deutch K. Tides Among Nations / K. Deutch. – N.Y. ; L., 1979. – 342 p.
12. Gordon M. Assimilation in American Life / M. Gordon. – N.Y., 1964. – 276 p.
13. Williams C. National Separatism / C. Williams. – Cardiff, 1982.

Глебова Н.И. Этнокультурные процессы в трансформационных условиях общества

В статье проанализированы этнокультурные и этносоциальные процессы, которые происходят с отдельными этническими элементами и сообществами. Эти процессы начинаются с этнической идентификации, то есть установления своего этнического происхождения, что несомненно приводит к поискам своего этнического корня и накоплению этнического знания.

Ключевые слова: этнокультурные процессы, этносоциальные процессы.

Hlebova N. Ethnocultural processes in terms of transformation of society

The article highlights ethno-cultural and ethno-social process, with going on with ethical parts, ethnical community. This process beginning from ethnical identification, from determination own ethnical origin and accumulation ethnical knowledge.

Key words: ethno-cultural process, ethno-social process.